

ДЖАНАВАРА

СВЕЩЕНО МЯСТО НА РАННОТО ХРИСТИЯНСТВО

Карта на гр. Варна -
1. Крепостните стени на древен Одесос
2. Контур на съществуващият бряг
3. Разположена Раннохристиянската църква в Джанавара
Източник: РИМ-Варна

Туризмът, като най-интензивната и конструирана икономика, поставя европейските държави пред предизвикателства, които търсят иновативни методи и стратегии за устойчиво развитие на отрасла на национално, регионално и местно ниво. "Целта е да се осигури туристическа практика, която задоволява интересите и повишава благосъстоянието на местното население, като същевременно съхранява природните и социално-културните ресурси на местната среда за бъдещите поколения."¹

В този динамичен контекст се представя един от малко познатите исторически обекти в района на Варна-Раннохристиянската църква в местността Джанавара.

Проблематиката, която породи инициативата да напишем този текст, се формулира около въпроса, дали Раннохристиянската църква в местността Джанавара със своите уникални дадености може да се реализира като конкурентна и динамична туристическа дестинация на международно ниво въпреки отсъствието на реално изградена местна политика за нейното развитие.

В следващите редове ще се опитаме детайлно да запознаем обществеността с малко познатия културен паметник и ще анализираме неговия потенциал като конкурентна туристическа дестинация в района на Варна. Не на последно място ще представим обективна оценка на регионалната и местна политика на обекта, като се стремим към градивност на нашата гледна точка и принос към подобряване на тези политики.

Църквата в местността Джанавара до началото на 60те години
Източник: РИМ-Варна

ПРЕДСТАВЯНЕ НА РАННОХРИСТИЯНСКА ЦЪРКВА В МЕСТНОСТТА ДЖАНАВАРА

История на научните изследвания на обекта.

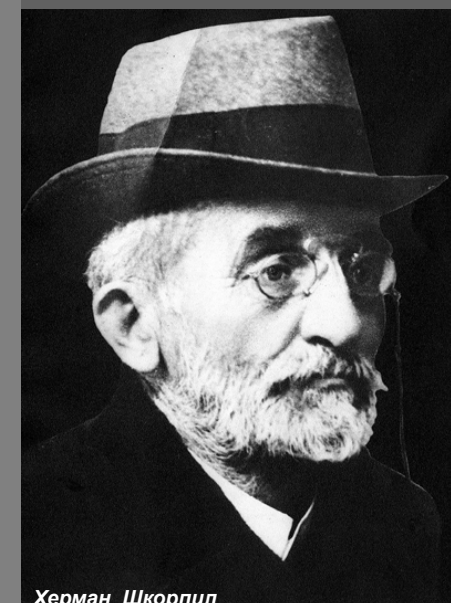
Делото на откривателите на църквата и техните последователи

Първите откриватели на Раннохристиянската църква в местността Джанавара са братята Карел и Хермин Шкорпил. Те са основни фигури в развиването на българската археологическа наука. Двамата учени са основоположници на Регионален исторически музей - гр. Варна.

Карел Шкорпил е най-активният инициатор на т.нар. музейна и събирателна дейност на исторически артефакти в град Варна. През 1895г. по негова инициатива останките от Варненската музейна сбирка са преместени в тогавашната Девическата гимназия². След много усилия на 12 декември 1901г. се създава Варненското археологическо дружество.

Към неговата инициатива се присъединява и брат му Хермин Шкорпил. Дейността им е неотменно свързана със създаването и развитието на Варненското археологическо дружество и на тогавашния Варненски окръжен музей³. Карел Шкорпил извършва важни изследвания на старите български столици. Неговото най-голямо постижение е откритието, че до село Абоба - Плиска се намира първата българска столица. Карел Шкорпил смята това начинание за свой значим принос към българската история и малко преди смъртта си пожелава да бъде погребан там. От 1905 г. до края на живота си през 1923г. Хермин Шкорпил е председател на Варненското археологическо дружество. Докато го управлява, Хермин поема почти всички административни и организационни отговорности относно постъпленията на археологически паметници във Варненското археологическо дружество. Той е известен със своята отданост на проучването на Раннохристиянската църква в местността Джанавара. **Извършва важни и професионални изследвания на археологическия обект, който се разкрива като неповторим исторически паметник без аналог на Балканите.** След смъртта си Хермин Шкорпил е погребан край руините на църквата.

Последовател на изследователската дейност на братя Шкорпил в проучването на Раннохристиянската църква в местността Джанавара е Александър Минчев - научен сътрудник към отдел „Археология“, Регионален исторически музей- гр. Варна. Неговите основни научни интереси са в областта на античната и тракийската археология и изкуство, раннохристиянска история и изкуство. Александър Минчев е бил редактор на „Известия на Народния музей Варна“. Ученият участва в разкопките на различни антични обекти във Варна и в античните некрополи на Одесос. През 1997г. продължава започнатите от Шкорпил разкопки на Раннохристиянската църква в местността Джанавара. Александър Минчев заедно със своя сътрудник археологът Васил Тенекеджиев правят сензационно откритие на обекта - разкопките разкриват битови помещения, доказващи, че църквата е била част от манастирски комплекс.

Херман Шкорпил
Източник: РИМ-Варна

Последният дом на Херман Шкорпил в близост до руините на църквата в „Джанавара“
Източник: Личен архив

1. Националната стратегия за устойчиво развитие на туризма в България 2008-2013
2. Днес, Регионален исторически музей- град Варна.
3. Днес, Регионален исторически музей- град Варна.

История на археологическите институции, извършващи разкопките.

Разкопките на Раннохристиянската църква в местността Джанавара се извършват първо от т.нар. Варненско археологическо дружество, а няколко десетилетия по-късно от Регионален исторически музей-гр. Варна, отдел „Археология“. Двете институции са дело на постоянния труд и себеподаност на братята Карел и Хермин Шкорпил.

Варненското археологическо дружество е основано от братя Шкорпил и кръг от влиятелни обществени фигури през 1901 година с основната мисия „да издирва, съхранява и изучава паметниците на миналото на Варненския окръг и съседните му страни...и да буди интерес за тях в населението“⁴. Уставът на дружеството постановява събирането на всички археологически артефакти в една „местна сбирка (музей), която да се контролира от държавната власт и да са на временно съхранение в сградата на Девическата гимназия“⁵. Дейността на дружеството се разраства и скоро прераства в основаването на Варненски окръжен музей.

За създаването на музея са необходими няколко години борба с Държавата за отпускане на специално помещение и през 1906 г. за музея е предадено едно от таванските помещения в Девическата гимназия. На 21 януари 1906г. на общо събрание Варненското археологическо дружество се избира настоятелство под председателството на Х.Шкорпил. На 11 юни 1906г. е открита и първата експозиция на музея, която носи името „Окръжен музей“. Въпреки първите си скромни си стъпки бъдещият музей си поставя високи цели: „чрез вече създадените си и създаващи се нови сбирки посетителите му да могат да се запознаят „с историята на окръга от най-старо време чак до ден днешен, с народни носии, бродерии, музикални инструменти и други народописни предмети, с геологическото развитие на земните пластовете в окръга, с различни природни явления, с полезни минерали, характерни животни и растения на окръга“⁶.

В съвременния Регионален исторически музей - гр.Варна, наследник на Варненското археологическо дружество и Варненски окръжен музей, се съхранява цялото културно-историческо наследство на Варна и нейните околности. Археолозите продължават започнатото от основателите и развиват интензивни научни изследвания на археологическото наследство във Варненска област.

Раннохристиянската църква в местността Джанавара край Варна е един от най-впечатляващите археологически обекти под протекцията на РИМ-Варна. Тя се намира на 4 километра югозападно от гр. Варна, на североизточния склон на възвишението Джанавара, недалеч от южния бряг на Варненското езеро⁷.

Братя Шкорпил започват първите разкопки през 1915г. Напрегнатият климат на Първата световна война принуждава изследователите да спрат работата си. Проучванията се довършват през 1919г.

Двамата учени развиват изследванията под ръководството на Варненското археологическо дружество. С цел поддържане и консервация на разкритите участъци от обекта и заобикалящата я местност дружеството търси сътрудничество и подкрепа от Община Варна. С Решение на Общинския съвет от 25.06.1919 (Протокол №211) археологическият обект се предава изцяло на Варненското археологическо дружество като негов пълноправен собственик. За съжаление, документите за собственост от Решението на общинския съвет остават загубени и неоткрити до днес. Направените открития остават непубликувани в следствие на смъртта на основния откривател - Херман Шкорпил през 1923г.

След дълъг период на затишие проучването на археологическия обект започва отново през 1997г. под ръководството на Александър Минчев - археолог в Регионален исторически музей- гр. Варна. Тогава се правят частични изследвания на североизточното помещение на обекта. Разкритията се документират и се извършва консервационно укрепване на откритата мозайка. Поради липса на средства изследването е прекъснато. През 1999г. се извършва сондажно проучване в югоизточното и югозападното помещение на църквата, където разкритите части биват описани и фотографирани. Трудности във финансирането на консервацията не позволяват извършването на цялостно изследване на помещенията. През 2001г. продължават частични разкопки на археологическия обект. От 2006г. до днес се извършват постоянни изследвания на раннохристиянската църква от археолозите А. Минчев и В.Тенекеджиев. Те успяват да докажат, че църквата е съществувала в манастирски комплекс. Всяка година екипът на Регионален исторически музей - гр. Варна извършва консервация на откритите части в църквата и правят запечатване на разкритията с цел опазването им от вандализъм и разрушение.

Липсва важна информация за археологическия обект от най-ранните му изследователски периоди. Днес са възстановени само част от записките на братя Шкорпил за извършените разкопки на църквата. Двамата изследователи предават труда си на американски издател с обещанието да издаде книга и да популяризира техните открития. След завръщането му в Америка, документираното проучване на братя Шкорпил потъва в неизвестност.

Полукръглата апсида е вградена в източната стена с двустъпален синтрон.
Източник: РИМ-Варна

Разкритото северозападно помещение в църквата е кръщелня (баптистерий) с кръстовидна писцина в средата
Източник: РИМ-Варна

Откритите реликвиарии
Източник: РИМ-Варна

Златният реликвиариум
Източник: РИМ-Варна

Криптата с реликвиариите
Източник: РИМ-Варна

4. Варненският музей, Справочник, 1906-2006, Варна 2006г.

5. Днес Регионалният исторически музей- гр. Варна се помещава в сградата на тогавашната Девическа гимназия.

6. Варненският музей, Справочник, 1906-2006, Варна 2006г.

7. Раннохристиянска църква в местността Джанавара (Джанавар тепе) край Варна, Александър Минчев

Описание на Раннохристиянска църква в местността Джанавара

Раннохристиянската църква в местността Джанавара е исторически паметник, изграден през първата половина на VIв. Характеризира се с необичаен архитектурен план и уникална мозайчна украса.

Сградата на църквата е еднокорабна, с вътрешна апсида, едноделен нартекс и е имала атриум с колонада. Размерите на обекта са с дължина 31м, ширина 28м и дебелина на стените на наоса 2.5м. Църквата е построена от редуващи се пояси от дялани каменни блокове.

Разкритото северозападно помещение в църквата е кръщелня (баптистерий) с кръстовидна писцина в средата. Открити са останки от облицовка с мраморни плочи. Що се отнася до източните помещения на сградата, археолозите смятат, че са играели ролята на пастофории - дяконикон и протезис. Помещенията са били двуетажни и са изпълнявали функцията на отбранителни кули. Предполага се, че достъпът до кулите е ставал посредством специално изградени в източната стена край апсидата кръгли помещения с вити стълби, водещи към втория етаж на всяка кула. Най-вероятно от тях по галерии се е достигало до кули в западната част на църквата. Няма информация за вити стълби в тази част на сградата. Всички помещения в храма имат правоъгълни отстъпи в ъглите. Тяхната природност придава раздвиженост на вътрешната архитектура и прави църквата несравнима с други раннохристиянски църкви в България.

Полукръглата апсида е вградена в източната стена, което е необичайно за раннохристиянските храмове у нас. Апсидата има двустълпален синтрон, а отпред беама. Почти в средата на наоса е имало мраморен амвон. При разкопките братя Шкорпил откриват основите му, а под тях зидана тухлена гробница на много възрастен мъж. До него са намерени мощи на неизвестен светец, увити в сърмена тъкан и поставени в дървено ковчеже. Освен това пред олтара, в специално иззидано под пода пространство (кришница), е открит комплект от мощехранителници. Намерени са поставени една в друга: мраморна, сребърна и златна, украсена със скъпоценни камъни и гранати.

Долните части от стените на църквата са били покрити с мраморни настилки, а над тях е имало стенописи, от които е открита малка част. Централният кораб на църквата, олтарът и кръщелнята са били покрити с големи мраморни плочи. Подовите настилки на останалите помещения са били покрити с многоцветни мозайки от геометрични и флорални мотиви.

От запад църквата е имала портал с колони, от който се излизало в атриум. За съжаление, атриумът е силно разрушен в западната си част. Общата площ на откритите мозайки е приблизително 120 кв.м., от които са запазени 100 кв.м. На места мозайката е в крехко състояние поради съвременни иманярски набези и пробиващите корени на растенията.

Археолозите анализират допълнително два разкрити зида, които са свързани с основната сграда и се явяват като продължение на нейните външни стени в източна посока. Разкритието подкрепя предположението, че църквата е била част от по-голям комплекс -монастирски.

Хипотези за общността, построила храма

Анализът на мозайките свидетелства за възможността църквата да е изградена от сирийски преселници. Подобни архитектурни и декоративни решения са проучени в Близкия изток и по-точно в Сиро-палестинския регион. Надгробни паметници свидетелстват, особено през X-XI век, за наличието на колония от преселници и свещени служители от Антична Сирия в Одесос. Предполага се, че такъв преселник е бил погребаният под амвона заедно с ценни християнски реликви възрастен мъж. Вероятно е бил висш свещеник и (или) ктитор на църквата.

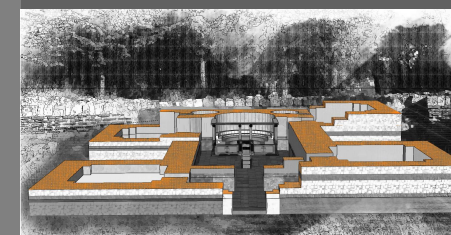
Учените гледат втора хипотеза, според която раннохристиянската църква в местността Джанавара е била построена от представители на монофизитска общност. Исторически данни показват, че през първата половина на VIв. в Одесос е имало монофизитска общност. Тя е била под покровителството на императрица Теодора (+548г.) - съпруга на Юстиниан. Един от отцентровете на умереното монофизитство на Анастасий I (491-518), особено при управлението на Юстиниан и Теодора, е бил Одесос. Надгробни плочи на изселници от Сирия и Мала Азия поддържат предположението, че религиозната общност е имала връзки с Първа и Втора Сирия, откъдето произхождат значителна част от Одесоските емигранти.

Според исторически източници през 557г. Юстиниан е осветил „град“ Теодориада на покойната си съпруга Теодора. Известно е, че 30 години по-рано приживе е бил посветен такъв град в Първа Сирия. Последният е важен център на монофизитската църква в Сирия. Присъствието на значима колония от емигранти сирийци-монофизити изключва случайност в избора на името „Теодориада“ на Варненското езеро. По предположение на историците този избор е наложен от сирийските преселници-монофизити с позволенieto на императрица Теодора.

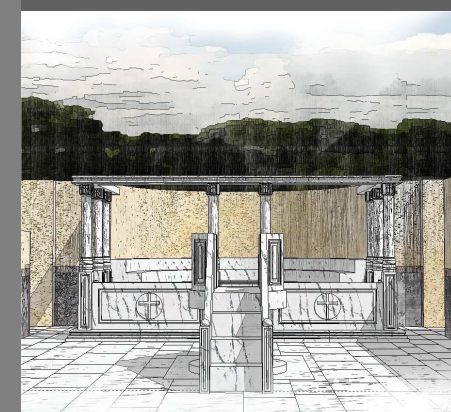
По-горе посочените исторически факти и предположения изграждат хипотезата, че Раннохристиянската църква в местността Джанавара е вероятно изградена от монофизити. Анализът на археологическия обект разкрива неговия сиро-малоазийски произход. Конкретни източници се проследяват в центровете Ал-Барах и Керратин (Стара Тарутия), откъдето са част от изселниците и от Северна Сирия (главно Аламена). Архитектурните конструкции на тези храмове се приближават до тези на църквата в „Джанавара“. Затова е възможно да се направи сравнение с т.нар. beth sahde, т.е. дом на мъчениците, както се определят монофизитски храмове от VIв.

Освен това анализът на открития златен реликвиарий от „Джанавара“ позволява да бъде разпознат като свещена вещ с характерна монофизитска символика и да се направи хипотезата за неговия пряк или косвен произход от монофизитска светиня в Северна Сирия и Горна Месопотамия - църквата от 512-513г. в манастира Кератин.

Възможни реконструкции на обекта

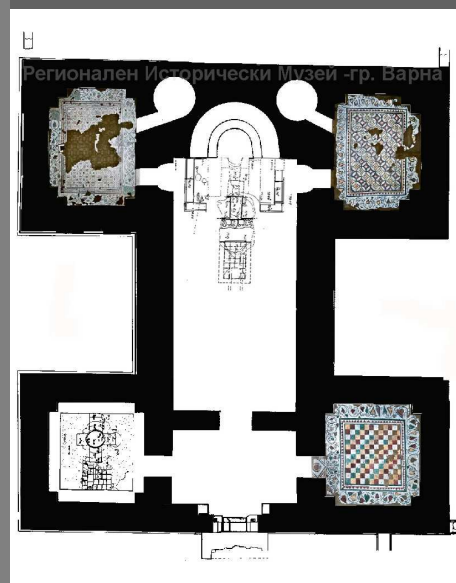
Реконструкция на църквата
Източник: РИМ-Варна

Реконструкция на църквата
Източник: РИМ-Варна

Реконструкция на мраморния амвон
стоял почти в средата на наоса
Източник: РИМ-Варна

Архитектурен план на Раннохристиянската църква в местността „Джанавара“ и визуализация на откритите мозайки.
Източник: РИМ-Варна

Общата площ на откритите мозайки е приблизително 120 кв.м., от които са запазени 100 кв.м
Източник: РИМ-Варна

ПОТЕНЦИАЛ НА РАННОХРИСТИЯНСКА ЦЪРКВА В МЕСТНОСТТА ДЖАНАВАРА

За бъдещо археологическо проучване

Уникалният характер на Раннохристиянската църква в „Джанавара“ очертава нейния потенциал за обогатяване на историята на гр. Варна и превръщането ѝ в атрактивен туристически обект.

Последните археологически изследвания на църквата в местността „Джанавара“ показват, че е с историческа стойност от световно значение. Организирането на пълно археологическо проучване на раннохристиянската църква и обстоятелственият анализ на откритите разкопки ще допринесат за утвърждаването ѝ като важен исторически и културен паметник. Разкопките биха могли да бъдат разширени в парцела около сградата на обекта.

Проучването, чрез организирани археологически разкопки, на наследството в местността Джанавара, позволява да се опознаят историческото минало на Одесос и неговото население. Що се отнася до консервацията и валоризацията на разкопаните зони в района и откритите предмети, археологията се оформя като важен катализатор на преразпределение на местните политики за развитие на местната общност и преразпределение на градското пространство - в частност визиране взаимодействие между „Джанавара“, квартал „Аспарухово“ и гр. Варна. Поставянето на археологическото наследство в „Джанавара“ на високо ниво на обществено възприятие и оценка е от първостепенно значение за възстановяване корените на местната идентичност и нейните културни ценности.

Разширяването на археологическите проучвания ще позволи на специалистите да активират анализите си на откритите находки и да аргументират историческата значимост на църквата.

Активирането на допълни изследвания на раннохристиянската църква ще предизвика още по-голям интерес сред представителите на неправителствения сектор и ще мотивира тяхната ангажираност към обекта. Понастоящем съществува модел на участие на НПО сектора какъвто е проектът „Колд Кейс“ на фондация „Балканско наследство“ в сътрудничество с Регионален исторически музей- гр. Варна. Неговата цел е да организира учебни стажове за любители и студенти по археология, които всяка година се включват в разкопките на археологическия обект в „Джанавара“. От една страна проектът позволява на експертите да продължат работата си по разкопките, а от друга - участниците добиват практически знания и умения в областта на археологията. Дейността на проекта би могла да прерастне в създаването на Международна археологическа школа. Създаването на такава учебна база ще позволи на археолозите от РИМ - Варна да изградят приемственост в научната си работа и да привлекат нови привърженици. Не на последно място ще се създаде база за международен обмен на теоретични знания и методи в археологическата работа, която ще се обогатява от международния опит. Това е важно за българската археология да остане на конкурентно ниво и да осъвременява работата си спрямо най-новите тенденции в тази сфера. Освен това участието на български и чуждестранни младежи ще допринесе за утвърждаването на „Джанавара“ като място на межкултурното разбиране и толерантност.

Социализация на църквата

Опазването и експонирането на природните дадености и културно-историческото наследство в местността Джанавара и тяхното добро управление са предпоставка за развитието на конкурентен туризъм в района. Основният подход при превръщането на църквата в качествен туристически продукт е разработването на интегрална стратегия за нейната социализация.

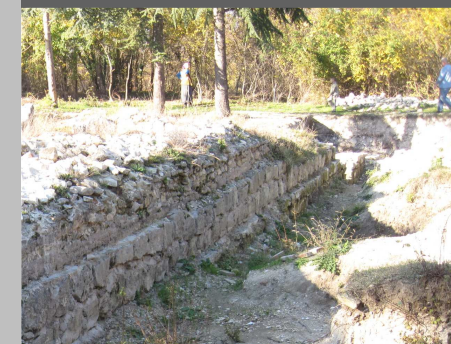
От една страна обектът трябва да стане предмет на целенасочена политика за устойчиво развитие на туризма в района. Неговото съществуване и интеграция би следвало да се възприемат като допълнителен капацитет на целевата територия за пълноценно експлоатиране на природните и историческите ресурси. Тази дейност съдържа основна мисия да използва умерено капацитета на района и да подобрява жизнения стандарт на местното население.

Първата основна стъпка в социализацията на църквата в „Джанавара“ е включването ѝ в културния облик на Варна като град изключително богат на раннохристиянски паметници. Интеграцията на археологическия обект в „Джанавара“ може да се реализира по два начина: 1) приспособяването на църквата като музей на открито; 2) превръщането ѝ в музей на ранното християнство в Одесос и околностите му.

Понятието „музей на открито“ се асоциира с т.нар. „археологически парк“, дефиниран като „териториален район, характеризиращ се с важни археологически, исторически, екологични и природо-пейзажни ценности, който е организиран като музей на открито чрез използването на съобразени маршрути и пояснителни/дидактични средства“⁸. За тази цел е необходимо разработването на стратегически план, който ще гарантира опазване на екосистемата, културно-историческата идентичност и облагородяване на местността. При правилна координация и управление на стратегическия план, църквата и местността „Джанавара“ биха могли да се превърнат в атрактивен природно-археологически район в границите на Варненската агломерация.

В дългосрочен план раннохристиянската църква в „Джанавара“ би могла да се развие като „музей на Ранното християнство в Одесос и околностите“. Наслаждането на динамични исторически и културно-религиозни събития в античен Одесос е определило съществуването на едно значително богатство на раннохристиянски археологически паметници. Тяхното наличие обуславя реализирането на Варна като важен исторически център на раннохристиянското културно-историческо наследство в България. Изграждането на музей на ранното християнство изисква пълно съхраняване на археологическите руини, подчертавайки тяхната архитектурна и декоративна уникалност. Задълбоченото изследване на новите участъци на раннохристиянската църква в „Джанавара“ трябва внимателно да се програмира чрез поставяне на краткосрочни цели за постигане с извършване на възстановителни процеси, синхронизирани с организираните разкопки. Социализирането на църквата в „Джанавара“ трябва да се възприема като една разпръсната и непокътната съвкупност от събития, преживявания, традиции, легенди, които създават необикновена атмосфера в местността.

Важен момент в социализирането на църквата е нейното адапиране към местната и културна среда. Разположението на археологическия обект на територията на „Джанавара“ благоприятства изграждането на естествен „пейзаж“ от природни дадености и елементи на историческото минало. Самата местност има гъвкав характер, даващ възможност на експертите да приложат последователни действия за опазване на околната среда и улеснена интеграция на археологическите руини.

„Джанавара“ - днес
Източник: Личен архив

Развитие на археологическия обект като туристически продукт.

Културен туризъм

Като туристически обект раннохристиянската църква в „Джанавара“ се характеризира с важни предимства:

1) *уникалност на културното и историческо наследство* - най-новите разкрития, че е бил манастирски комплекс с архитектурен план, непознат за раннохристиянските храмове в България;

2) *регионално туристическо лидерство* - църквата е разположена в една от най-бързо развиващите се туристически зони - гр. Варна. Градът е важен административен и туристически център. Ситуирането на обекта в агломерацията на Варна е от значение за приоритизирането му в местната политика за развитие на туризма;

3) *географско положение* - манастирският комплекс е разположен в агломерацията на Варна, в близост до кв. Аспарухово. От гледна точка на географско положение днес археологическият обект е достъпен и групите туристи биха могли да го посещават без затруднения. Въпреки това инфраструктурната мрежа в този район се нуждае от ремонтни работи и повече одухотвореност на околната среда.

Църквата има потенциал за културен туризъм за българските и чуждестранни туристи, които са в търсене на нови места и преживявания, установяване на социални контакти с местното население и опознаване на непознатата местна култура. Тези пътувания биха могли да бъдат определени като пътешествия „в търсене на автентичното, на „културната“ ваканция, която не е само почивка от работата, но и желание да се постигне състояние на вътрешно преоткриване и търсене на нови преживявания”⁹.

За тази цел трябва да се насърчи координацията между институциите с важна роля в създаването на интегрална инфраструктура на културния туризъм в района на Варна. Това е възможно посредством разработването на добре дефиниран „Градски проект”. Става въпрос за концепция за „културен туризъм” и мястото на културно-историческите паметници в неговото развитие. Последователният и ефективен проект покачва стойността на историческите обекти и ги превръща във фактор за пораядането на положителни икономически процеси. Т.нар. „градски проект” не се ограничава до един единствен обособен обект от градската система, а обхваща повече обекти в едно свързано тяло.

„Джанавара”- днес
Източник: Личен архив

Раннохристиянската църква има важни дадености да се представи като център на такъв „градски проект”, който би могъл да обедини „разделени една от друга градски структури, между моментите на развитие, разгледани в последователност и с които отделните общности могат да се идентифицират.”¹⁰

Важен сектор на този „градски проект” за църквата в „Джанавара” ще е разработването на маршрут за поклоннически туризъм „Християнството във Варна през вековете”. Пречупването на предлаганите туристически услуги в района на Варна е необходимо, за да отвори нови хоризонти за преживявания и емоции и общуване с различната култура. „Подобно на големите религии, туризмът носи в себе си стойността на обмяна, защото се основава на директния, без посредници контакт между хората, между този, който посещава и този, който посреща”¹¹. В тази връзка от особено важно значение е организацията на поклонническия туризъм да се основава на толерантност и солидарност между различните култури.

Варна наследява от античен Одесос облика на търговско развит град с богато духовно наследство. За това свидетелстват разнообразните исторически паметници и легендите, съхранени в местната фолклорна памет. Раннохристиянската църква в „Джанавара” е показател за високо развитата философска и духовна визия за свобода и толерантност към човешкото съзнание.

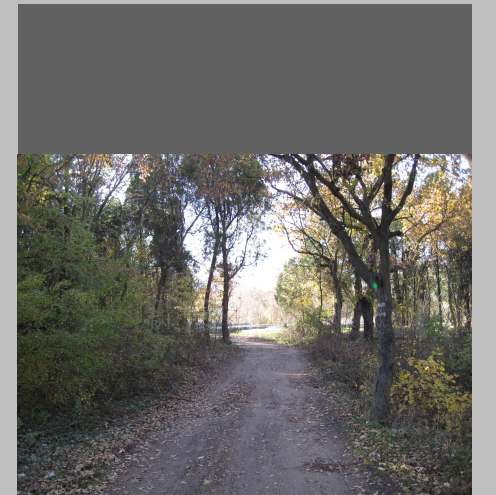
Неслучайно църквата в „Джанавара” като център на поклоннически туризъм във Варна ще се превърне в притегателна дестинация. Тя съхранява легенди за делото и живота на Св. Андрей в пределите на античен Одесос. Съществуват предания, че Св. Андрей е бил почитан в този район и е основоположник на християнската църква в източните граници на Византийската империя. Историята на местността Джанавара е неотменно свързана и с образа на Св.Елена, за която се предполага, че е донесла златната кутийка с парченце кръст наред със светите мощи, открити от братя Шкорпил при първите разкопки.

Раннохристиянската църква има необичаен потенциал да се изгради като туристически културен продукт, предлагащ „палитра” от легенди и емоционални преживявания. Изследвания посочват, че съществуват пет основни източници, които създават преживяването: 1) новост - необичайно преживяване; 2) вдъхновение - провокативно и стимулиращо въздействие; 3) емоция - палитра от усещания; 4) разбиране - за характера на обекта/събитието/средата; 5) качество - ориентирано към потребителя и обслужването. Църквата притежава даденостите да се превърне в място на мистични и духовни преживявания, към които български и чуждестранни туристи ще бъдат тласкани от търсенето на новото, непознатото и мистериозното.

Еко-туризъм

Културно-религиозните дадености на археологическия обект имат прекрасната възможност да си взаимодействат с благоприятните природни условия на „Джанавара”. Улесненият достъп до обекта и благородната среда на местността са предпоставка за разработването на еко-маршрути в района. Целият манастирски комплекс може да стане част от такава еко-туристическа инфраструктура. Изграждането на еко-туристически пътеки в района на „Джанавара” ще предложи на туристите възможността 1) да наблюдават и изучават местната природа (красивото съчетание от гора и море); 2) да се наслаждават на отход в съхранена природна среда и общуване с автентична култура; 3) да съчетаят културно посещение със спортни и приключенски дейности.

Развитието на еко-туризъм в местността „Джанавара” би създавало положителна нагласа у туристите и местното население към археологическия обект и би поддържало тяхната любознателност. Освен това практикуването на еко-туристически дейности ще изгради у посетителите и местната общност колективно съзнание на уважение и опазване на местните природни и културни ресурси.

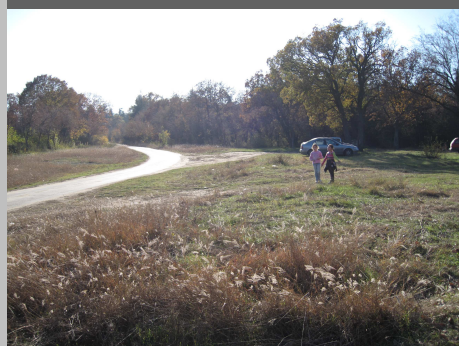

„Джанавара”- днес
Източник: Личен архив

9. Стратегическия план за развитие на културния туризъм в България, 12.06.2009г.

10.idem

11. „Религиозният туризъм. Манастирите- носители на българската духовност”, Черноморски туристически форум, Варна 2008г., стр.21

„Джанава̀ра“ - днес
Източник: Личен архив

Принос на археологическия обект към устойчивото развитие на целевия район

Туризмът във Варненската агломерация е активен икономически сектор със силно влияние върху социоекономическото развитие на района и жизнения стандарт на местното население. Ето защо той има амбивалентен характер - може да допринесе за постигането на положителни социални и културни резултати, докато едновременно с това може да навреди на околната среда и загубата на местната идентичност на района. В тази връзка социализирането на археологическия обект в „Джанава̀ра“ като част от устойчивото развитие на района би следвало да се изгради на базата на добре обмислен социално-отговорен план за туризъм.

Присъствието на раннохристиянската църква в границите на градското пространство на кв. Аспарухово отваря нови възможности за предефиниция на местната идентичност и за преосмисляне на културния модел за развитие на Аспарухово. Благодарение на историческата забележителност кварталът има възможността да се обвърже с основната културна артерия във Варна и да канализира туристическия и обществен поток към себе си. По този начин централизираната политика на туризма във Варна ще се разнообрази и пречупи през призмата на по-специфични форми на туристическо предлагане.

Устойчивото развитие на целевия район трябва да изгради сигурност, солидарност и съпричастност от страна на местното население. Важна роля има неправителственият сектор. Той носи знанията и уменията да развие устойчиви форми на ангажираност и участие на гражданите в реализирането на манастирския комплекс и местността като част от тяхната градска среда и култура. Най-разпространен и ефективен инструмент за гражданско участие е разработването на стратегия за доброволчески дейности, които апелират към колективното съзнание за обща социална принадлежност и духовни ценности. Добри примери за пълноценно участие на гражданското общество в туристическата индустрия са организирането на местни традиции и събития, към които гражданите имат емоционална привързаност. Нагласата за съпреживяване на минали обичаи и легенди допринася за сплотеност и активна ангажираност на местното население към случващото се около целевия исторически обект. Така църквата в „Джанава̀ра“ би могла да се превърне в център на местната общност и да подхранва съзнанието за социална и културна принадлежност.

Взаимодействието между исторически обект и местно население трябва да поражда приемственост и положително възприятие на миналото, без да влиза в конфликт с настоящето. Важна роля се определя на образователните институции (училища, младежки организации и т.н.), чиято основна функция е да възпитават деца и младежи в духа на общи културни ценности, познание на миналото и отворен поглед към бъдещето. Оpozнаването на местното историческо минало би позволило на младото поколение да изгради пълноценна обществена и лична идентичност. Не на последно място, организацията на планирани посещения на исторически обект като раннохристиянската църква в местността Джанава̀ра ще предизвика любопитството на младите и ще допринесе за развитието на тяхната любознателност и обща култура. По този начин ще се изгради приемственост между историческото минало на Варна и местното население като носител на емоциите, преживяванията и общите ценности, което го държи в едно социално ядро.

Присъствието на раннохристиянската църква в границите на градското пространство на кв.

Аспарухово отваря нови възможности за предефиниция на местната идентичност и за преосмисляне на културния модел за развитие на Аспарухово. Благодарение на историческата забележителност кварталът има възможността да се обвърже с основната културна артерия във Варна и да канализира туристическия и обществен поток към себе си. По този начин централизираната политика на туризма във Варна ще се разнообрази и пречупи през призмата на по-специфични форми на туристическо предлагане.

Устойчивото развитие на целевия район трябва да изгради сигурност, солидарност и съпричастност от страна на местното население. Важна роля има неправителственият сектор. Той носи знанията и уменията да развие устойчиви форми на ангажираност и участие на гражданите в реализирането на манастирския комплекс и местността като част от тяхната градска среда и култура. Най-разпространен и ефективен инструмент за гражданско участие е разработването на стратегия за доброволчески дейности, които апелират към колективното съзнание за обща социална принадлежност и духовни ценности. Добри примери за пълноценно участие на гражданското общество в туристическата индустрия са организирането на местни традиции и събития, към които гражданите имат емоционална привързаност¹². Нагласата за съпреживяване на минали обичаи и легенди допринася за сплотеност и активна ангажираност на местното население към случващото се около целевия исторически обект. Така църквата в „Джанава̀ра“ би могла да се превърне в център на местната общност и да подхранва съзнанието за социална и културна принадлежност.

Взаимодействието между исторически обект и местно население трябва да поражда приемственост и положително възприятие на миналото, без да влиза в конфликт с настоящето. Важна роля се определя на образователните институции (училища, младежки организации и т.н.), чиято основна функция е да възпитават деца и младежи в духа на общи културни ценности, познание на миналото и отворен поглед към бъдещето. Оpozнаването на местното историческо минало би позволило на младото поколение да изгради пълноценна обществена и лична идентичност. Не на последно място, организацията на планирани посещения на исторически обект като раннохристиянската църква в местността Джанава̀ра ще предизвика любопитството на младите и ще допринесе за развитието на тяхната любознателност и обща култура.

Интегрирането на историческия комплекс като част от градското и културно пространство на кв. Аспарухово би било възможно, ако получи активна държавна подкрепа и ангажираност от страна на неправителствения сектор. Тяхната основна роля ще се състои в популяризирането на устойчиви инструменти за развитие на туризма и района, без да има рискове за околната среда и жизнения стандарт на местното население. В един първи етап, би било възможно да се разработят демонстрационни проекти за устойчиво развитие на Джанава̀ра като част от местната туристическа индустрия. Експерименталността на тази фаза ще даде възможност на експертите да осмислят и конкретизират модела на социализация на Джанава̀ра и да внесат допълнителни иновативни елементи.

Важно място в стратегията за устойчиво развитие на Джанава̀ра като туристическа дестинация е местното население. Жителите на кв. Аспарухово са основният пряк потребител на обекта като човешки ресурс, подкрепящ и развиващ дейностите му, както и понасящ последствията от приложените политики. В тази връзка е от особено значение, социализацията на Джанава̀ра да се приспособи към културните особености на местното население и да намери път към подобряване стандарта му на живот.

12. Религиозният туризъм. Манастирите - носители на българската духовност. Черноморски туристически форум Варна 2008

АКТУАЛНО СЪСТОЯНИЕ НА ОБЕКТА

„Джанавара“ - днес
Източник: Личен архив

Раннохристиянската църква в местността Джанавара притежава отдавна признат потенциал като културно-исторически паметник и туристическа дестинация, която се отличава от масовото туристическо предлагане. Въпреки опитите на откривателите и неговите последователи да постигнат напредък при развиването и социализирането, обектът се намира в ситуация на изолация и с липса на капацитет да се справи с административни проблеми.

Археологическото проучване на църквата се извършва на епизоди и с много административни и технически трудности. Херман Шкорпил осъществява изследване единствено на църквата, без да проучва комплекса около нея. Постигнатите резултати от проучването биват подробно описвани, но голяма част от записките на Шкорпил изчезват с американския предприемач, на когото са предадени. До началото на ХХІв. Обектът остава неизследван, докато археологът Александър Минчев не поема инициативата да направи разкопки около църквата. Благодарение на тези смели стъпки се откриват нови участъци и предмети, доказващи, че тук е съществувал манастирски комплекс.

Правени са известни опити за социализация на църквата, които се изразяват в поддържане на природната среда около обекта и назначаване на постоянна охрана. Освен това Херман Шкорпил създава изкуствени легенди, за да поддържа жив интереса на Общината и местното население към археологическия обект. Макар и до края на 60те години да се постига известна стабилност на обекта, през 70те години започват да се появяват първите признаци на вандалски набези над обекта. Регионален исторически музей-Варна прави опити за опазване и поддържане на обекта със собствени средства, но те се оказват недостатъчни. Постепенно раннохристиянската църква е занемарена и изоставена в забравата до подема на новите разкопки през 1997 година, които макар и със своята епизодичност, възвръщат към живот обекта.

Настоящето на църквата

Състояние на археологическото проучване

Днес раннохристиянската църква в местността Джанавара безпомощно се бори със своята изолация и запустелост. Отсъствието на постоянна грижа за обекта води до неговото саморазрушение и изникването на щети, причинени от вандализъм. Обектът не се охранява и съответно щетите са значителни.

Въпреки това настоящият екип на РИМ-Варна разширява полето на разкопките около обекта и постига високи резултати. Разширяването на полето с разкопки поражда нови въпроси, свързани с парцела, в който трябва да се извършат. Археолозите трябва да разрешават проблеми по какъв начин трябва да разширят разкопките, без да засегнат цялостта на местността и да опазят горската растителност.

Неуредици в правния статут на църквата

Археологическият обект не успява да се справи с редица проблеми поради дългогодишни административни спънки. Най-голямото препятствие е неизясненият й правен статут. Неразрешеният въпрос със собствеността разкрива отсъствието на последователна координация между отговорните национални, регионални и местни институции.

Районът на Раннохристиянската църква в местността Джанавара е част от държавен горски фонд и е под юрисдикцията на Държавно горско стопанство - Варна към Регионална дирекция по горите-Варна. Но същевременно разкритите археологически останки от раннохристиянската църква се явяват част от националното културно наследство. В резултат археологическият обект в местността Джанавара остава с неизяснен статут и неутвърдена отговорност на институциите, които трябва директно да взимат решение за неговото стопанисване и развитие. Понастоящем Регионален исторически музей- гр. Варна (РИМ-Варна) извършва разкопки на обекта. Усилията на екипа са възнаградени, защото последните разкрития показват, че археологическият обект е бил манастирски комплекс и това налага нови проучвания и разкопки в залесената зона около обекта. РИМ-Варна има устното разрешение на ГДС-Варна да продължи разкопките. Администрацията на регионалния исторически музей- Варна работи с Община Варна в разрешаването на неясния статут на археологическия обект и заемането на по-ясна и твърда позиция по въпроса.

Докато не се разреши собствеността над археологическия обект, РИМ-Варна няма реалните правомощия и капацитет да опази обекта, както и да развие ефективни инициативи за неговото социализиране.

Непоследователна маркетинг стратегия за популяризиране на обекта

Днес „Джанавара“ продължава да „се крие“ под пластове земна пръст заради набези от вандализъм и невъзможност да бъде защитена и охраняема зона.

Разкритите археологически разкопки остават неизвестни, или достъпни за ограничен кръг от обществеността. Правени са многократни опити от младите специалисти в Регионален исторически музей - Варна за популяризиране работата на музея в местността Джанавара. Реализирани са няколко филма за Джанавара. Всяка година осъществяват разкопки и разкрития са отразявани в национални и местни медии. Археологическият обект е включен в многобройни научни и научно-популярни чуждоезикови издания. Въпреки това Джанавара остава непозната за местното население и Европейската туристическа общност.

Въз основа на проведените срещи и с представители на експертния екип, ръководещ обекта, и анализа на медийните материали за археологическия проект, беше установено, че липсва интегрална маркетинг стратегия за популяризирането му. От една страна отсъства реален интерес на националните медии към археологическия обект, което може би се дължи на слабо сътрудничество между отговорните институции и НПО сектора. Неустановеният статут и последвалите административни пречки провокират неустойчивост на археологическия обект и въвлечането му в един „символичен“ порочен кръг, в който преставителите на РИМ-Варна, въпреки постоянните си усилия, не успяват да постигнат така желаното социализиране на обекта.

АНАЛИЗ НА ДЕЙСТВИЯТА ПО ОТНОШЕНИЕ НА ПРОБЛЕМИТЕ НА ДЖАНАВАРА

Археологически разкопки

Европейските анализи и оценки показват, че туризмът в България е на среднотатическо ниво спрямо останалите европейски страни. Основно се изгражда констатацията за слабата или почти невидима роля на регионалните и местни структури в туристическото предлагане. Те са основните фигури в социализирането на историческите и архитектурните обекти като част от национална политика за разнообразяване на туристическото предлагане.

Отсъствието на диалог между отговорните институционални фигури е основен фактор за невъзможността на Джанавара да се интегрира в общонационалната политика за устойчиво развитие на туризма. Това се дължи на епизодичните действия при извършването на разкопки на обекта и липсата на средства. Първостепенно е да се създават по-широки и дългосрочни модели на публично-частно¹³ партньорство: предоставяне на по-широко поле на действие на т.нар. Консултативни съвети по туризъм или неправителствени организации. В Консултативните съвети по туризъм и Регионалните за развитие (формирани на принципа на публично-частно партньорство и в тях участват представители на местната власт, областните администрации, централната власт, НПО и бизнеса) в плановите райони на България.

В тази връзка развитието на раннохристиянския комплекс в местността Джанавара би имало по-ефективна подкрепа, ако местната власт преосмисли модела си на сътрудничество чрез включването на представители на гражданските структури в процесите на разкриване и социализиране на обекта. Успехът на публично-частното партньорство зависи от осъзнаването на заинтересованите страни, че е необходимо да се ангажират в дългосрочно сътрудничество с цел по-качествено изпълнение на поставения проект (инициатива) и поддържане на устойчива обществена инфраструктура с оптимално разпределение и използване на съществуващите ресурси¹⁴.

Устойчивостта на археологическото проучване на раннохристиянската църква се базира на публично-частно партньорство между Регионален археологически музей-Варна и неправителствения сектор е проектът „Колд Кейс“ на фондация „Балканско наследство“. Този проект е важен подход за екипа на РИМ-Варна да продължи работата си по разкопките.

Развитието на археологическото проучване на обекта в дългосрочна перспектива се нуждае от устойчивост в действията на отговорните институции - при управлението и интегрирането на обекта следва да се използва обществен подход, т.е. необходимо е да се осигури по-интензивно и постоянно участие на местното население при разкопките на обекта и неговото управление. Приобщаването на местната общност към дейностите на археологическия обект поражда усещане за местна идентичност и принадлежност - така РИМ-Варна би могъл да разчита на ангажираността и доброволното участие в разработването и опазването на обекта. Този модел на сътрудничество ще осигури прозрачност, последователност и ефективност в общата дейност на РИМ-Варна за пълното археологическо проучване на църквата в „Джанавара“.

Медийна стратегия

Към настоящия момент е правена само епизодична маркетинг кампания за разкритията в Раннохристиянският комплекс.

Непоследователната маркетинг стратегия за популяризиране на църквата в „Джанавара“ отразява липсата на цялостна визия за рекламиране на културно-историческия туризъм във Варна на регионално и международно ниво. На първо място се наблюдава недостатъчното използване на информационни технологии, които са важна част от създаването на общодостъпна онлайн мрежа със специализирани интернет страници, гъвкави инструменти за онлайн комуникация и популяризиране на културно-историческите обекти във виртуалното пространство. Неуспешната маркетинг кампания на туризма в района на Варна се обуславя и от липсата на ефективно финансиране¹⁵.

Разработването на ефективна маркетинг стратегия за социализирането и популяризирането на църквата в „Джанавара“ се нуждае от задълбочено маркетинг проучване на потребителите на българския туризъм, анализ на туристическия потенциал на обекта и качеството на продуктите, които може да предложи. Необходимо е да отбележим, че живеем в общество, което ежедневно виртуализира своя образ и съзнание. Ето защо археологическият обект в Джанавара се нуждае от разработването на устойчив модел за виртуализация на своите разкрития. Към този момент, обектът напълно отсъства във виртуалното пространство. Тук важна подкрепа може да бъде получена от гражданското общество. Въз основа на принципите на доброволчески труд, би било възможно а бъде изградена онлайн платформа с основна цел популяризиране дейностите и развитието на археологическия обект.

Правен статут

Остава неразрешен казусът с правния статут на църквата. Липсата на ясна позиция по отношение на собствеността на обекта е показател за неясната структура на процеса на формиране на решения от страна на държавните институции на местно ниво.

Районът на археологическия обект е част от държавен горски фонд и е под юрисдикцията на Държавно горско стопанство - Варна към Регионална дирекция по горите - Варна. Но същевременно разкритите археологически останки от раннохристиянската църква се явяват част от националното културно наследство. В резултат археологическият обект в местността Джанавара остава с неизяснен статут. В голяма степен нормативните документи, регулиращи действията и правомощията на институциите, които влизат във взаимодействие, не се синхронизират и поражда противоречия. Неправилното разпределение на функциите и отговорностите относно статута и собствеността на археологическия обект води до безрезултатност на казуса.

Въпреки това РИМ-Варна води интензивен диалог с Община Варна за разрастване на административните проблеми. Основните стъпки, които ще бъдат предприети, е прехвърлянето на собствеността на обекта от ДГС-Варна към Община Варна. Последната ще има грижата да прехвърли собствеността на обекта на РИМ-Варна.

Наблюдаваната липса на координация между отговорните институции отразява тяхната неопитност в управлението на местните политики. Това е един сравнително нов процес на преустройство на националната визия за развитие на страната на регионално ниво. По време на присъединителния процес към ЕС България приема Национална стратегия за регионално развитие 2005-2015. От една страна трябва да интегрира във визията си принципите на кохезионната политика на ЕС, насочена към намаляване на регионалните различия, а от друга - да превърне всеки район в конкурентно способен икономически и административен център. Именно тази взаимовръзка между национална, регионална и местна политика на управление предизвиква често некоординираност между институциите и дисхармония в техните цели и приоритети. Административните неуредици със собствеността над археологическия обект в „Джанавара“ повтарят същия процес на несъгласуваност в поставените цели и действия на областните и общински институции.

Въпреки липсата на координация отговорните държавни и общински фигури постигат висок резултат, като изразяват воля да работят заедно и да водят градивен диалог към разрешаването на казуса на раннохристиянската църква в „Джанавара“. Концерцията между отговорните институции е в основата за създаване на кохерентност и взаимно съгласие за бъдещето на археологическия обект. С други думи това означава, че институциите осъзнават необходимостта от обща визия за развитието на историческия паметник и са на път да изградят последователен план за неговата интеграция в историята на Варна.

Две важни стъпки предстоят да бъдат направени в узаконяването на археологическия обект в „Джанавара“: 1) обособяване на парцел, в който ще е ситуиран археологическия обект и ще осигури стабилност на научното му изследване; 2) прехвърляне на собствеността от Държавно горско стопанство-Варна към Община Варна, която от своя страна ще прехвърли собствеността към Регионален исторически музей-Варна.

Узаконяването на църквата в „Джанавара“ ще отвори нови хоризонти за по-смели инициативи и научни изследвания. Не на последно място ще бъде възможно нейното усвояване като нов и необичаен културен и екотуристически обект, представящ се в агломерацията на Варна.

13. Националната стратегия за устойчиво развитие на туризма в България 2008-2013

14. Методически указания за публично-частно партньорство, Министерство на финансите на Република България, юли 2006г., София, България

15. Общински план за развитие на Община Варна (2007г. - 2013г.), SWOT Анализ на Община Варна

„Джанава̀ра“ - днес
Източник: Личен архив

Раннохристиянската църква в местността Джанава̀ра е важен паметник за българското историческо наследство. Нейната необичайна архитектурна конструкция и тайнствеността на обитателите ѝ крият част от общата християнска история - ключов елемент в изграждането на обща културна идентичност.

Но универсализацията на човешките ценности и култури крие риск от изключването на човека от неговото основна роля - оформяне на собствената му идентичност и активно участие в обществото, в което живее. Затова бъдещето на църквата на „Джанава̀ра“ трябва преди всичко да се формулира в социален въпрос на регионално и местно ниво. Като граждани на град Варна е важно да осъзнаем, че всяка реликва и откритие в нашата общност се определя като обществен въпрос, който пряко ни засяга.

В посоката на тези разсъждения следва да заключим, че археологическият обект в „Джанава̀ра“ се нуждае точно от това разбиране от страна на отговорните за нейното бъдеще институции. Основното решение в съживяването и интегрирането на църквата се корени в търсенето на конструктивен диалог и сътрудничество между държавните институции, представителите на неправителствения сектор и гражданското общество. По този начин заинтересованите страни биха успели да превърнат раннохристиянската църква в конкурентна туристическа дестинация, предлагаща уникално съчетание от природа, култура и мистика.

Редица инициативи и действия ще бъдат необходими, за да достигне своята висота като уникален туристически обект. Въпреки това културно-историческото наследство е най-важният катализатор на икономически растеж в страната за следващите десетилетия. Необходимо да се подпомогне работата на държавните институции в узаконяването на обекта и неговата социализация. Създаването на специална работна група ще бъде важна стъпка в разрешаването статута на църквата и създаването на адаптирана и интегрирана маркетинг стратегия за превръщането ѝ в качествен туристически продукт. Важен момент в социализацията на археологическия обект е неговото приспособяване към промените в начина на труд и живот на местното население и към поведението, очакванията и предпочитанията на туристите. Църквата и нейната местност представляват уникално място, което може да генерира устойчива туристическа „икономика на преживяванията“¹⁷, извеждаща на преден план дейности с анимация и съживяване на древни традиции и легенди, като част от живота на Варна.

Раннохристиянският комплекс и заобикалящата го среда имат потенциала да се превърнат в прекрасен пример за хармонично съвместяване между историческа и природна уникалност. Една от основните наблюдавани тенденции е използването на туризма като средство за съхранение и валоризация на природните ресурси.

Важна част от интеграцията на обекта е неговата виртуализация и изграждане на постоянно присъствие в интернет пространство. Тук важна роля имат информационните технологии, които дават възможност на голяма аудитория от местната общност и потребители да имат улеснен достъп до информация за обекта и научните изследвания, реализирани от археолозите на РИМ-Варна. Освен това материализирането на църквата в интернет пространството ще позволи бързото и ефективно популяризиране на дейностите и развитието ѝ като туристическа дестинация.

Според съвременните проучвания нашата страна има висок потенциал за културно-исторически туризъм, който все още не е напълно разгърнат¹⁸. В тази посока трябва да бъдат отстранени всички структурни и административни пречки, за да има развитие на сектора. Това са първите стъпки към превръщането на църквата и нейната местност в една от най-надеждните туристически дестинации в района на Варна.

Накрая, нека заключим с мисълта, че за да успеем в съживяването на църквата в „Джанава̀ра“, е необходимо да приемем, че тя е наша обща отговорност и всички трябва да вземем участие. Дотогава тя остава в безмълвие и изолираност.

Библиография:

1. *Националната стратегия за устойчиво развитие на туризма в България 2008-2013* ;
2. *Стратегическия план за развитие на културния туризъм в България*, 12.06.2009г.
3. *Регионален план за развитие на Североизточен район за планиране 2007-2013*, Министерство на регионалното развитие и благоустройството
4. *Общински план за развитие на община Варна 2007-2013*
5. *Областна стратегия за развитие на Област Варна 2005 - 2015 г.*
6. *Национална стратегия за регионално развитие 2005-2015*
7. *Методически указания за публично-частно партньорство*, Министерство на финансите на Република България, юли 2006г., София, България
8. *Религиозният туризъм. Манастирите - носители на българската духовност*. Черноморски туристически форум Варна 2008
9. *Раннохристиянска църква в местността Джанава̀ра (Джанава̀р тепе) край Варна*, Александър Минчев:
<http://www.pravoslaviето.com/hramove/varna/djanavara.htm>
10. „Одесос през късната Античност (IV - началото на VII в.)“, Александър Минчев, Книги за Варна, 2006г.
11. „Древнобългарски паметници“, Х.и К.Шкорпил, Притурка към ИВАД, VII, 1921г.
12. ИВАД, 1921г.
13. *Tourism and Agenda 21, Online UNEP Report*
14. *The Global Importance of Tourism, « Tourism and Sustainable Development», World Travel & Tourism Council and International Hotel & Restaurant Association, Department of Economic and Social Affairs, Commission on Sustainable Development, Seventh Session, 19-30 April 1999, New York*
15. *Sustainable Tourism: A local Authority Perspective, «Tourism and Sustainable Development», International Council on Local Environmental Initiatives, Department of Economic and Social Affairs, Commission on Sustainable Development, Seventh Session, 19-30 April 1999, New York*
16. *Charter for Sustainable Tourism, World Conference on Sustainable Tourism, Lanzarote, Canary Islands, Spain, 27-28 April 1995*
17. *Making our cities attractive and sustainable, Report, European Union, Luxembourg, 2010*
18. *Europe, the world's No 1 tourist destination - a new political framework for tourism in Europe - COM(2010) 352/final, Commission communication 2010*

17. Стратегическия план за развитие на културния туризъм в България, 12.06.2009г.

18. idem